

# הסיפור המוזר על יהודים ולאומיות

היהודים נשבו בקסמי ההבטחות של הלאומיות המלאכותית, עד פתח הכבשנים, תוך שהם ממשיכים להתכחש ללאומיות הטבעית שלהם עצמם. הפרדוקס של המאה ה-20 ממשיך אל השיח של המאה ה-21, ומערער על קיומנו | יואב שורק

---

## מהתנ"ך ועד מדינת היהודים

אסף מלאך

משכל – ידיעות ספרים, 2019 | 407 עמ'

---



---

## פטריוטים ללא מולדת

יהודה הרעמן

למדא עיון – האוניברסיטה הפתוחה, 2020 | 419 עמ'

---



מאמר הביקורת שלפניכם מתייחס לשני ספרים, שלכאורה אין סיבה לשדך ביניהם. ספרו של ד"ר אסף מלאך, שכותרת המשנה שלו היא "גלגולי הלאומיות היהודית והפולמוס הישראלי", נוגע – גם אם מתוך עיון אקדמי, פילוסופי-היסטורי – בשאלות הלוהטות של תשתית השיח האידיאולוגי-פוליטי כאן. זהו ספר רב חשיבות, שללא ספק יותיר חותם בדיון הציבורי וישמש כתחמושת רעיונית חיונית בזכות הלאומיות בכלל והציונות בפרט.

לעומתו, ספרו של ד"ר יהודה הרטמן הוא מונוגרפיה היסטורית, המבקשת לגולל היבט לא מוכר של ההיסטוריה של יהדות הונגריה. הרטמן עוסק ביהדות האורתודוקסית בהונגריה, וסוקר את יחסיה המיוחדים עם המדינה ההונגרית ועם הלאומיות ההונגרית. היחסים הללו, שהחלו ברומן אופטימי ומתוק סביב מפנה המאה ה-20, התערערו בהונגריה שבין מלחמות העולם, אך היהודים מיאנו להפנים את השינוי. רבים מהם הועלו על הרכבות לאושוויץ-בירקנאו, ימים מועטים בלבד אחרי שנופפו בסיסמאות פטריוטיות ושפתיהם רחשו מילות אהבה כנות למולדת ההונגרית.

בניגוד לספרו של מלאך, ספרו של הרטמן – אף שגלומים בו חידושים רבים – לא יעורר, מן הסתם, עניין רב מחוץ לקהילה האקדמית ומחוץ לקהילת יוצאי הונגריה וחובבי ההיסטוריה; עם זאת, בעיניי הוא רב חשיבות גם במבט היסטורי רחב יותר, המתקשר ישירות לספרו של מלאך. המודל ההונגרי שמציג הרטמן מעניק לנו מקרה מבחן מרתק, תמונת תקריב רבת עוצמה על הנטייה היהודית הכפולה: זו של אימוץ הלאומיות של העמים המארחים, תוך אמונה במודלים של לאומיות על-אתנית, וזו של הפניית עורף ללאומיות היהודית, והבחירה לראות ביהדות זהות דתית או קהילתית בלבד.

## מקראה ללאומיות יהודית

עוד נשוב אל הרטמן בהמשך; אך אני מבקש ראשית להתרכז בתזה של אסף מלאך, הקשורה ליחסם של היהודים ללאומיות שלהם-עצמם, ולא ללאומיות אחרת. עם זאת, את התזה הזו אדגים דווקא מתוך ההקשר ההונגרי – המעסיק אותי בשנים האחרונות.

כותרת המשנה של הספר, "גלגולי הלאומיות היהודית והפולמוס הישראלי", משקפת בקצרה את תוכנו – אך אינה מעידה על עומקו, רוחבו וחשיבותו. מלאך מצליח במקום שרבים נכשלו בו: מצד אחד, הוא פורס יריעה מורכבת ומדויקת של ההיבטים ההיסטוריים וההגותיים, כפי שמצופה מחיבור אקדמי תיאורטי (מן הסוג הטוב, והלא טרחני-מדי); ומצד שני הוא יורד אל הזירה הפוליטית, החינוכית והאקטואלית, של השלכות הוויכוח הישראלי סביב הלאומיות.

הספר מחולק לשלושה חלקים, שנידונים כמעט בנפרד, ומן הסתם עלתה בדעת המחבר המחשבה שראוי היה לשלב אותם למהלך אחיד ורציף יותר. אך דומני שטוב עשה מלאך כשוויתר על הניסיון הזה: הדיון בכל אחד מההיבטים נעשה היטב, והקורא כבר ימצא בעצמו עד כמה הם משלימים זה את זה ונשענים זה על זה.

החלק הראשון עוסק באופן שבו הלאומיות היהודית נראית למתבוננים מבחוץ. מלאך מראה עד כמה נשענו מחוללי הלאומיות המודרנית על התנ"ך – שאותו ראו כמעין היסטוריה קדושה של לאומיות (ובצדק, כפי שעתיד מלאך להראות בעצמו בהמשך הספר). בפרקים הראשונים מתואר כיצד שפינוזה והובס, הרדר וקאנט,

ניטשה ושופנהאואר הבינו את היהדות כישות מדינית וקראו כך את התנ"ך. מלאך מדגים כיצד עמים רבים מצאו במקרא 'את עצמם', כשביקשו לכונן ישות פוליטית לאור עקרונותיו. רבים מההוגים המדיניים בארצות הנוצריות אף חתרו לראות את עצמם כ"ישראל החדש", כאשר הם מממשים עקרונות לאומיים של צורת התארגנות פוליטית.

בעת החדשה היו אלה כמה מנהיגים לא-יהודיים שביקשו לדחוף לשיבת היהודים לקיום לאומי – מהוגי דעות ואנשי דת ועד למנהיגים כנפוליאון ובלפור. בדיון על תולדות הציונות מוזכרות לעיתים קרובות דמויות שאינן יהודיות כמעין אנקדוטה משעשעת; מלאך משיב אותם למרכז הבמה, כאשר פועלם מוסבר מתוך הקשר רחב של הזיקה אל המקרא, הרפורמה הנוצרית וניצני הלאומיות המודרנית. אם סבור מישהו שאימוץ הנרטיב הציוני על רציפות הלאומיות היהודית הוא תולדה של צרות אופקים או נקודת מבט פנימית, חלק זה של הספר ינער אותו ויבהיר לו שדווקא ההמעטה בחשיבותו של היסוד הלאומי ביהדות היא גישה השמורה ליהודים בלבד, תסביך פרובינציאלי המנותק מן השיח העולמי.

התסביך הזה מבואר בהרחבה בחלק השני של הספר, שאינו עוסק בלאומיות עצמה אלא בחקר הלאומיות – כלומר ברפלקסיה האקדמית על הנושא. החלק נפתח בסקירה חשובה של תולדות חקר הלאומיות והצגה שווה לכל נפש של האסכולות הרווחות כיום בחקר הלאומיות: האסכולה המודרניסטית, הרואה בלאומיות תוצר של המודרנה הבנויה לעיתים קרובות על שכתוב של העבר או המצאתן של מסורות; האסכולה האתנו-סימבולית, המחפשת את שורשי הלאומיות האירופית בימי הביניים; והאסכולה שמלאך חפץ ביקרה, הרואה את הלאומיות כתופעה אנושית רחבה, שכלל אינה מוגבלת להקשר האירופי והמודרני. במידה מסוימת, מצביע מלאך, הסיפור האירופי הוא דווקא סיפור היעלמה של הלאומיות לתקופה ארוכה, בשל מגמות הפוכות שרווחו בה בימי הביניים מסיבות שונות, ודחקו את היסוד האתני והשבטי אל מחוץ לביטוי הפוליטי. אוסטר-הונגריה, האימפריה רבת הלאומים שעוד נעסוק בה להלן, היא דוגמה מצוינת למודל שנוצר באירופה כחלק מהפיאודליזם והקתוליות ואשר הדחיק במשך מאות שנים את הזהות הלאומית של קבוצות רבות. בפרק שעיקרו פורסם כאן בגיליון 11 תחת הכותרת "התסביך (היהודי) של חקר הלאומיות", מלאך מפנה את תשומת הלב לזהות היהודית של חוקרי הלאומיות המובילים את האסכולות המתכחשות לאותנטיות של הלאומיות ורואות בה, בהגדרה, הבנייה מלאכותית.

שני הפרקים החותמים את החלק הזה עוסקים ביחסים בין האסכולות של חקר הלאומיות לבין המקרה הישראלי. כאן מוצא מלאך את הזירה להתעמת עם שלמה זנד, שספרו על "המצאת" העם היהודי הוא הביטוי האקדמי-פופולרי של עמדה קיצונית המתעלמת לחלוטין מהיסודות הרציפים של תודעת-עם בקרב היהודים מימי המקרא

ואילך. מלאך מנתח בקצרה את הטיעונים של זנד, הנשענים על הכחשה גורפת של המקרא, על ראיית היהודים בעולם כצאצאי גרים ולא צאצאי גולים, ועל התעלמות גמורה מביטויים של תודעת עם המוקדמים לעידן המודרני; הוא עומד על כשליהם היסודיים ואף לא נמנע מלומר שיש כמה נקודות אמת בטיעונו של זנד, בייחוד ביחס לניסיונות הלאמה מוגזמים מצד ההיסטוריוגרפיה הציונית תוך התעלמות מהייחוד של היהודים כקולקטיב שהיסוד הדתי בו הוא מכונן לא פחות מהיסוד הלאומי.

החלקים המציגים את המורכבות שבחקר הלאומיות ואת ההטיות השולטות בה מכשירים את הקרקע לדבר כשהוא לעצמו: סקירה שיטתית של הלאומיות היהודית, מן התנ"ך ועד הפלמ"ח, המהווה את החלק השלישי של הספר. מלאך מניח כאן לרגע את השיח הביקורתי של החלקים הראשונים, לטובת הרצאת דברים קונסטרוקטיבית והיסטורית – אם כי כזו המכילה כבר את הרפלקסיה ואת המענות לביקורות הרווחות על הנרטיב הציוני הקלאסי. מלאך מרחיב להראות את אופיו הלאומי המובהק של המקרא, ומקדיש ניתוח רחב גם לספרות חז"ל, לעולם ההלכה ולמסורת הדתית, המוצגים לא פעם כחלופה ללאומיות המקראית. נוסף על כך, הוא מתייחס לשאלה ההיסטוריוגרפית הלוהטת בדבר רציפות התנועה הציונית עם מברשיה ה"דתיים".

חלק זה, התופס כמחצית הספר, יכול היה להתפרסם כספר בפני עצמו, בהציגו תפיסה היסטורית עשירה, מאוזנת ומורכבת של אותו "סיפור" שעליו צומחת תודעת הרציפות היהודית, הסיפור שאנו מספרים מדור לדור בליל הסדר. עם זאת, הוא נהנה מהתשתית שהונחה בחלקים הקודמים: בזכות ההבחנה בין מושגי הלאומיות המודרנית לבין הלאומיות כתופעה רציפה ועתיקה, מציע מלאך כלים המאפשרים להכיר במאפיינים הייחודיים לציונות המודרנית, כתנועה השייכת למשפחת ההתעוררויות הלאומיות של אירופה (ולהתנתק מעיוות רומנטי של ההיסטוריה) – בלי לוותר על ראייתה כחלק מ'שם משפחה' כולל יותר של לאומיות יהודית, באופן המבסס בה עומק היסטורי, אותנטיות ויכולת עמידה באתגרי העידן הפוסט-לאומי שאנו נתונים בו, ואף משחרר אותה במידה רבה מסכנות הלאומנות המדירה והאתנוצנטרית. אכן, כפי שמעיר מלאך ביחס לדברי זנד, מי שמתעקש על טהרנות חילונית ומודרנית של הציונות, כלומר מבקש לנתק אותה מן התשתית המסורתית ומתודעת הייעוד והשליחות, ימצא עצמו כמעט בהכרח בתוך לאומיות שוביניסטית שהנפש היהודית מתקשה לעכל – קושי המוביל להתכחשות ולאנטי-לאומיות.

לא אגזים אם אומר שבעיניי 'מהתנ"ך ועד מדינת היהודים' הוא חיבור מכונן ורב חשיבות, המתמודד ישירות עם השורש האינטלקטואלי המרקיב העושה שמות בתפארתה של מדינת ישראל. ניתן להתווכח עם טיעונים כאלה ואחרים המופיעים בו – היסטוריים או תיאורטיים – אך קשה להתווכח עם הרהיטות, הבהירות, והישרה האקדמית הניכרות בספר.

## הספקות – שלנו בלבד

כחוקר יהדות הונגריה, אני מוצא בתולדותיה הדגמה רבת עוצמה לכמה מהטענות המרכזיות של מלאך – וממילא גם הקדמה טובה לעיסוק בחיבורו של יהודה הרטמן. ובכן רבותי, קצת היסטוריה: ב-1867 נכנע קיסר אוסטריה, פרנץ יוזף הראשון, ללחצים המתמשכים של האליטה ההונגרית, וחתם עמם על ה"פשרה" (אאוסגלייך) ההיסטורית, שכוננה את "הממלכה הדואלית" או "אוסטרו-הונגריה": מודל אימפריאלי ייחודי, שבו נוצרו יחסי שוויון בין הממלכה ההונגרית לבין הקיסרות האוסטרית. הצבא היה משותף, וכך גם פרנץ יוזף עצמו: הקיסר האוסטרי הוכתר גם, בטקס רב רושם, למלך הונגריה. אבל בכל שאר הדברים נחלקה האימפריה האדירה לשניים: חלק אחד, רציף ורחב ידיים, נשלט מן הארמון בבודה, ושפת הממשל בו החלה לעבור מן הגרמנית להונגרית; וחלק אחר, שכלל את חלקה המערבי של האימפריה ועוד נחלות במזרח ובדרום, המשיך להיות תחת שליטתה של וינה.

היה זה הישג עצום לתנועה הלאומית ההונגרית. העיר שעתידה להיקרא בתוך שנים מעטות בודפשט שלטה כעת על טריטוריה רחבת ידיים, שנמתחה מהרי הטטרה בצפון עד הים האדריאטי בדרום, ומפרשבורג שבמערב עד לקרפטים במזרח – וחוותה תנופת פיתוח אדירה. עם קטן, שהיה עד כה שולי להתרחשות באירופה, ראה עצמו כעת כמנהיג של נחלה חשובה, והיה נחוש להוביל אותה אל חזית הקדמה ולחבר אותה להישגים הכלכליים והתרבותיים של מערב אירופה. "תור הזהב" ההונגרי הזה נמשך כיובל שנים והתרוסק עם ההפסד במלחמת העולם הראשונה; אך מה שנדמה אולי כהרף-עין היסטורי היה ניסוי רב-משמעות בשדה הלאומיות – וגם "תור זהב" מובהק לקהילה יהודית שהלכה וגדלה.

ניסוי רב משמעות, כיוון שהנחלה הענקית שהופקדה בידי האליטה הלאומית ההונגרית לא התאימה לכינונה של מדינת לאום. היא הכילה פסיפס גדול של קבוצות אתניות-לאומיות ושולל אמונות דתיות. המדיארים, הלא הם בני העם ההונגרי, היו הקבוצה הגדולה ביותר, אך אפילו הם לא היו רוב בממלכה שכללה גם רומנים וסרבים, סלובקים ורותנים, גרמנים ויהודים. למרות זאת, מוביליה החדשים של הממלכה ההונגרית לא הסתפקו במודל הטלאים האימפריאלי, וביקשו להשליט את הזהות התרבותית-לאומית ההונגרית על אזרחי הממלכה כולם, בלי תלות במוצאם האתני. הפרויקט הזה, שבמרכזו עמדה הנחלת השפה ההונגרית, נודע כ'מדיאריזציה'.

ה'מדיאריזציה' הזאת הייתה דוגמה מצוינת לניסיון לייצר 'לאומיות מדומיינת' או מלאכותית. לא מדובר היה רק בהשלטת שפה ייחודית על ציבורים רחבים שדיברו שפות רווחות יותר (שפות סלאביות, גרמאניות או לטיניות), אלא גם בטיפוחם האינטנסיבי והזיום של גיבורים לאומיים שגורד מהם אבק השכחה, ובחילונם הלא תמיד משכנע של האתוס הלאומי ההונגרי, כך שינוטרל אופיו הקתול. התגובה בקרב

בני המיעוטים הייתה, כצפוי, מעורבת: היו מי ששמחו לעלות על העגלה הנראית כמצליחה ומתקדמת, והיו מי שזעמו על הניסיון לכפות עליהם זהות זרה, וניסו להבעיר בלבבות חבריהם את להבת הלאומיות המקורית של עמם.

חוץ מהיהודים. אלו הפכו לשותפים נלהבים לפרויקט המדיאריזציה, מפיצים את "השפה הזכה והברה שפת אונגאריש" בקרבם, כתחליף ליידיש ולגרמנית, ומתחרים ביניהם בביטויי פטריוטיות. הלאומיות שהתיימרה להיות על-אתנית ונטולת זהות נוצרית (יומרה שבמסגרתה הפכה היהדות לאחת הדתות הרשמיות הראויות להונגרי גאה) באה שלובה עם אמנציפציה מקיפה ואפשרויות רבות שנפתחו בפני היהודים, והללו אימצו את העסקה בחפץ לב. העידן המודרני, שמחק את המודל של אוטונומיה קהילתית ושיפוט דתי, דחק את היהודים לעמדה היסטורית שכמעט והכריחה אותם להגדיר את היהדות כדת או כלאום; במקרה ההונגרי, הבחירה של היהודים הייתה ברורה למדי: דת. כזו שמתקנים אותה (כמו הניאולוגים) או כזו ששומרים בקפדנות ריטואלית (כמו האורתודוקסים). כך או אחרת – תודעת היהדות כלאום הלכה ונעלמה מבין היהודים, לפחות בתודעתם העצמית. הם היו כעת הונגרים.

אולם מה שהעמיק שורש בקרב היהודים, לא היה זהה לאופן שבו הללו נתפסו מבחוץ. ב-1844, בעת דיון עיתונאי על אמנציפציה עתידית של היהודים, כתב לאיוש קושות (Kossuth Lajos), מנהיג הונגרי שהיה ממחוללי המרידה בשלטונות האוסטריים, כי היהודים אינם יכולים להיחשב כהונגרים בני דת אחרת – שכן הם עם לכל דבר:

... עד כאן דעתנו כשנקודת המוצא שלנו היא שיש לראות ביהודי מולדתנו חלק מהאוכלוסייה הכללית של ארצנו, שאינו נבדל משאר התושבים אלא באמונתו הדתית. לפי זה היהודים במולדתנו הם עדה דתית. אך נותר עוד היבט חשוב. לא רק אנו אלא גם היהודים מכנים את היהודים 'העם היהודי'. ואנו איננו רגילים לומר: עם קאתולי, עם קאלוויניסטי, עם לותרני, עם אוניטרי. מכאן שבמילה יהודי טמון משהו יותר מהבדל דתי בלבד ... אילו היה הבדל הנזכר מוסב רק על המוצא הגזעי, כפי שיש סלובקים, גרמנים ורומנים – לא היינו אומרים דבר, אבל יש כאן יותר מזה ... דת משה אינה דת בלבד אלא גם אורגניזם פוליטי. דת משה היא חוקת המדינה, משטר ממלכתי ממש, ולא עוד אלא משטר תיאוקרטי.

קושות מותיר, עם זאת, פתח להשתלבות היהודים – וזאת אם ישנו את המסורת שלהם ויהפכו אותה לדתית בלבד. כלומר אם הם יפעלו "כדי שיהפכו לעדה דתית נפרדת ויחדלו מלהיות עם נפרד". קושות מצטרף כאן, כמובן, למסורת המפורסמת יותר של הרוזן קלרמון טונר בצרפת המהפכנית, שהציע ב-1789 "לשלול הכול מהיהודים כאומה ולתת להם הכול כיחידים". אך החשוב לענייננו הוא לא החתירה הזו לרפורמה מקיפה ביהדות, שנועדה להפוך אותה לדת הגונה המשתלבת במדינה המודרנית, אלא העובדה הפשוטה, שבעיני המתבונן מבחוץ היהודים היו עם לכל דבר – גם כאשר הם עצמם היו נבוכים בשאלה הזו.

דבריו של קושות שקעו, וכעבור עשורים בודדים קיבלו היהודים אמנציפציה מלאה בהונגריה – בלי שנדרשו לכנס סנהדרין שתבטל את ההיבטים הפוליטיים של היהדות. ה'מתקדמים' בתוכם עשו זאת בהתנדבות, ואילו השמרנים המשיכו לדבוק בתורת משה בשלמותה – אך פירשו את היבטיה הפוליטיים כעניינים ריטואליים ותו לא. הם ראו עצמם יותר ויותר כהונגרים – ואף היו בני ברית אסטרטגיים של האליטה ההונגרית במאמץ המאדיאיריזציה. לא פחות חשוב – יחד עם המיעוט היהודי, השיגו ההונגרים את הרוב הדמוגרפי לעומת המיעוטים.

והנה, אחרי יובל שנים של השתלבות היהודים במארג הלאומי ההונגרי, תוך ראיית עצמם יותר ויותר כמעין כנסייה דתית (אורתודוקסית או ניאולוגית), הביאה אחריתה של מלחמת העולם הראשונה לתפנית. רוב הטריטוריה ההונגרית חדל להיות הונגריה. ובתוך החלקים הללו היו גם יהודים רבים, שמצאו עצמם כעת מנותקים מבודפשט ומארגוני הגג הקהילתיים. לא רק זאת: הקבוצות האתניות השונות באזורים הללו החלו להתארגן לשם הגנה ולשם תביעת זכויות בהסדר המדיני החדש. היהודים ההונגרים, שעד אז מעולם לא התארגנו על בסיס לאומי, נדחקו לעשות זאת כעת. לא היה זה עניין של מה בכך. "ההתכנסויות והתהלוכות בהמונים העמידו את היהודי במצב מביך", תיאר זאת יהודה אידלשטיין, אז צעיר יהודי, בחור ישיבה וסטודנט שחי בקולוֹז'וואר (שתיקרא בהמשך בשמה הרומני, קלוֹז'), בירת טרנסילבניה. "זה עשרות שנים מחנכים אותו לתודעה דתית, לדעת שאין הוא שייך לעם מיוחד, אלא לעדה דתית – וכעת עם מי יפגין?"

אבל היה צריך להתארגן. מי שדחפו את כינונה של התארגנות לאומית של יהדות טרנסילבניה היו הציונים, ותחת הנהגתם נערך כינוס־יסוד חגיגי בקולוֹז'וואר. האירוע יוצא הדופן הסעיר את הקהילה והלהיב את צעיריה. בסיומו התארגן אירוע חסר תקדים: צעדה תחת דגל כחול-לבן ברחובות העיר.

בעיני היהודים, היה זה מהלך מהפכני; בעיני הצופים בהם בני שאר העמים – פחות. כך תיאר זאת ארמין קראמר, שדיווח על האירוע במכתב:

קהל של יותר מאלף יהודים, צעירים ומבוגרים, בעלי זקן ופאות ומגולחים, לבושים בקפטנים ובתלבושת מודרנית, ואפילו לובשי מדים – יהודים מכל שכבות העם צעדו יחד בתהלוכה משותפת. בראש התהלוכה נשאו את הדגל הכחול-לבן עם סמל המגן-דוד. דבר כזה עוד לא ראו בקולוֹז'וואר!

התהלוכה המזוהה הזאת עברה את רחוב וְשֶׁלְנִי, עקפה את כיכר המלך מתיאש, עברה ברחוב דאק פֶּרְנֵץ, נכנסה לכיכר בוצ'קאי וחזרה לכיכר המלך מתיאש דרך רחוב קושות לאיוש. אפילו בחלום לא יכלו לתאר דבר כזה בקולוֹז'וואר. והנה העוברים והשבים ברחוב, הגויים, תכף הבינו במה מדובר. "היהודים!" צעקו, "שם נושאים את הדגל היהודי הלאומי!". בעיני כל הגויים היה מובן מאליו שגם היהודים הם עם. הם לא ידעו בכלל שיש חידוש בדבר.

כך נכנסה לחיים הציבוריים של טרנסילבניה, לצד האומה ההונגרית, הסקלרית, הסקסונית והרומנית האומה הפוליטית החמישית: היהודים. ... בטרנסילבניה, ב-20 בנובמבר 1918, נולד העם היהודי מחדש.

זהו תיאור נפלא; אבל הוא מציף שוב את ההבחנה הבהירה בין האופן שבו התייחסו היהודים ללאומיות שלהם – לבין האופן שבו ראו זאת בני דורם הלא-יהודים. לדידם של היהודים, הזהות הלאומית הייתה לכל היותר אפשרות; לדידם של הלא-יהודים, הלאומיות היהודית נראתה כטבעית.

ההנגדה בין המבוכה של היהודים ביחס ללאומיות שלהם – ללאומיות שהיא ללא ספק עתיקה ומבוססת, כזו שגם שימשה מודל לעמים אחרים (כפי שמראה מלאך בספרו) – ובין המהירות שבה אימצו בהתלהבות ללאומיות אחרת, מלאכותית ובעייתית ביומרתה, היא מאלפת. היא שיעור היסטורי בדבר התסביך היהודי ביחס ללאומיות – שיעור שניתן ללמוד אותו משילוב בין כרוניקת הרומן המדיארי-יהודי שמשרטט הרטמן לבין ההיסטוריה של שיח הלאומיות שפורש מלאך.

## הניסוי ההונגרי

יהודה הרטמן נולד בבודפשט בשלהי מלחמת העולם השנייה; את חודשי ההיריון שלו עברה אימו ב'בית הזכוכית' המפורסם. משנת 1950 הוא ישראלי, ובמלחמת ששת הימים אף נמנה עם הצנחנים משחררי הכותל. את הדוקטורט המקורי שלו קיבל יהודה הרטמן במחלקה למתמטיקה באוניברסיטת קליפורניה, ובמשך שנים רבות פיתח קריירה מרשימה בתחום זה, בין השאר במסגרת חיל המודיעין – וזכה בפרס ביטחון ישראל. עם יציאתו לגמלאות החל הרטמן להתמסר, מתוך עניין משפחתי, לחקר יהדות הונגריה, ועשה זאת במסגרת אקדמית: הספר "פטרויטים ללא מולדת" הוא עיבוד של עבודת הדוקטור שהגיש לפני כשלוש שנים.

חקר יהדות הונגריה איננו מן המפותחים ביותר בהיסטוריוגרפיה של העת החדשה, בוודאי בהשוואה לעיסוק הרחב מאוד בתולדות יהודי גרמניה ובתולדות יהודי פולין-רוסיה. גם במידה שמדברים על יהדות הונגריה, תשומת הלב מופנית לרוב אל קבוצות החסידים הקנאים של סאטמר או מונקאטש, מצד אחד, או על היהודים שואפי ההתבוללות, שהפכו לדומיננטיים באליטה התרבותית והכלכלית של הונגריה, מצד שני. התבוננות זו – שכפי שמראה הרטמן, רווחה לא רק בציבור הרחב אלא גם בקרב היסטוריונים מובילים – מציירת תמונה מטעה, ומחמיצה את חלק הארי של היהדות האורתודוקסית בהונגריה: האורתודוקסיה המערבית, המודרנית, שהייתה הזרם המרכזי באזורים נרחבים של צפון הונגריה (ובכלל זה סלובקיה של היום). הרטמן מתרכז בקבוצה זו, אף שאינו מציע מונוגרפיה כוללת שלה (בבקעה זו עוד נדרש מי שיתגדר); הוא מתמקד בהיבט אחד, שאף הוא כמעט לא נחקר – יחסו של ציבור יהודי זה ללאומיות ההונגרית ולפרויקט ה'מדיאריזציה' שהזכרנו לעיל.





הומנה בינלאומית לתערובת המילניום' בבודפשט, 1896, מעשה ידי המאיירת והמעצבת נלי הירש. הירש היא דוגמה להשתלבות הנלהבת של היהודים באלטיות התרבותיות של העיר: היא הייתה בתם של ליפוט הירש (אורמאני), יהודי שזכה בתואר אצולה הונגרי, הוביל את ענף הדפוס ושימש אף כראש התאחדות העובדים הכללית של הונגריה, ושל רוזה שוורץ, והייתה נשואה לסמואל ראדו (במקור: רוטפלד), עיתונאי וסופר שפעל בעיקר בווינה.

עיקרו של הספר מצוי בשער הראשון, "משלומה של מלכות לשלום האומה". כאן משרטט הרטמן את התהליך שעבר על האורתודוקסיה ההונגרית, שבו הפנימה את רעיון האומה ההונגרית ואת שייכותה אליו. הרטמן עוקב אחר המאורעות ההיסטוריים והתרבותיים דרך השתקפותם בעיתונות האורתודוקסית של התקופה, ובאמצעות שורה ארוכה של ציטוטים – חלקם מדהימים לקורא בן זמננו – מראה כיצד העמיקה ההזדהות של היהודים עם האומה ההונגרית, כיצד אימצו את המיתוסים שלה, כיצד היללו את האמת והצדק הגלומים בה וכיצד טיפחו אפילו היסטוריה משותפת שלא הייתה ולא נבראה. הרומן הסוער בין היהודים למדיארים עיקרו במה שהרטמן מכנה "שנותיה הטובות של המונרכיה", שקדמו למלחמת העולם הראשונה, אך הספר מלווה גם את התקופה שבין המלחמות וגם תהליכים פנימיים של החברה היהודית, ובכלל זה אימוץ השפה, שימוש בשמות הונגריים, יחסים עם הנצרות לזרמיה ואף התייחסות לציונות. הרטמן אף עומד על ההבדל בין הפטריוטיות העניינית של הניאואורתודוקסיה הגרמנית לבין ההשתלבות הסימביוטית שאפיינה את האורתודוקסיה המערבית בהונגריה.

הסימביוזה, שבחוגים לא אורתודוקסיים הייתה אף עמוקה יותר, התנפצה באופן טראגי רק על הקרונות שנשלחו לאושוויץ. כפי שמראה הרטמן בהקדמה לספר, היו בין מנהיגי יהודי הונגריה שביקשו ערב ההשמדה למנוע את הטרנספורטים – כן ש"ביאו קץ לסבלנו כאן, כדי שניקבר בארצנו, במולדתנו". קטע זה הזכיר לי את ששמעתי פעם ממנהיג הונגרי, שתיאר כיצד ניצולת שואה, שאמה נלקחה מול עיניה

להשמדה, סיפרה כי אילו היה ניתן לה רגע נוסף לפגוש את האם – הייתה מבקשת לשמוע אותה שרה לה משיריו של שנדור פֶּטְפֵי, המשורר הלאומי ההונגרי.

הטראגיות הגלומה בהזדהות העמוקה של היהודים עם ההונגריות מקבלת מקום בשער השני של החיבור, המוקדש כולו להתמודדות של היהדות האורתודוקסית עם אנטישמיות, במידה שזו הופיעה בהונגריה. אכן, עד למלחמת העולם הראשונה הייתה הונגריה, כלשונו של הרצל, נווה מדבר בעולם אנטישמי; היו בה גילויים כאלה ואחרים – המתוארים בהרחבה בספר – אך בסופו של דבר הייתה הונגריה "המקום הטוב ביותר ליהודים באירופה", כפי שדיווח בראשית המאה כתב הפורוורד האמריקני. אך אחרי המלחמה, כשממלכת הונגריה התכווצה באורח דרמטי, והיהודים הפכו בה למיעוט היחיד, התמונה החלה להשתנות. עם זאת, היהודים העדיפו לדבוק בתמונה הישנה ולמעט בחשיבותם של תהליכים אנטישמיים – כאמור, ממש עד הסוף המר, כאשר "אחיהם" המדיארים השתתפו בהשמדתם.

## רטרוספקטיבה ציונית

באחרית הדבר חוזר הרטמן אל תזת היסוד שלו, המבקשת להשיב אל ההיסטוריה את האורתודוקסיה המודרנית ההונגרית, זו שדורות של היסטוריונים התעלמו מקיומה, לשרטט את מאפייניה ולהציב לה גלעד. החיבור, המצטיין בפירוט הנרחב ובטיפול היסודי בתחומי העניין שלו, נשען במידה רבה על העיתונות היהודית בת התקופה, מקורות רבי ערך שלמיטב ידיעתי לא נוצלו עד כה במחקר ומעולם לא נסקרו באופן שיטתי. עם זאת, מקורות אלה מגבילים את מסקנות המחקר. מטבע הדברים, העיתונות הכתובה הונגרית נתנה ביטוי בעיקר לארגונים הרשמיים של האורתודוקסיה ולחוגים המודרניסטיים בתוכה, והשאלה עד כמה רחבה הייתה ממשלתו של הלך הרוח שעיתונים אלה ביטאו, נותרת במידה רבה פתוחה.

נקודה נוספת שראוי לתת עליה את הדעת היא הקושי הכרוך בכתיבה על הונגריה באופן הכרוך יחד, או לפחות טוען לרצף, בין עידן המונרכיה (שלפני מלחמת העולם הראשונה) לבין העידן שבין המלחמות. לא מדובר רק בשינוי משטר, אלא בראש ובראשונה בתמורה דמוגרפית דרמטית: בעקבות המלחמה איבדה הונגריה את רוב שטחה, וגם את רוב היהודים האורתודוקסים שלה. התרבות של האורתודוקסיה ההונגרית המשיכה להתקיים, במקביל, בסלובקיה ובטרנסילבניה, וממילא ההתעלמות מהם מעט מפריעה; ומצד שני, גם כאשר ממקדים את המבט רק בהונגריה 'הקטנה', צריך להכיר בכך שגם אם נמשכו המוסדות של הלשכה האורתודוקסית בבודפשט, הייתה זו המשכיות קטועה ומצומקת, שכן רוב נוסעי הספינה נטשו אותה בתחנת הביניים.

צמצום המבט גם מקשה על קבלת התמונה המלאה: הזכרתי לעיל את מה שהתרחש בטרנסילבניה כאשר זו נקרעה מהונגריה ב-1918. יהודים, כמעט כולם אורתודוקסים

מבית, וכולם דוברי הונגרית וחדורים בתרבותה, העתיקו את ההזדהות שלהם במהירות מהלאומיות ההונגרית אל לאומיות יהודית, והיו פתוחים לוותר על ההתבדלות האורתודוקסית לטובת שותפות כלל-יהודית. לכאורה, עובדה היסטורית זו מעידה שהזהות ההונגרית בקרב האורתודוקסים, גם לפני משבר המלחמה, הייתה עמוקה פחות מכפי שמציעים העיתונים שהרטמן מצטט.

עניין אחרון זה מוביל אותנו למעין רטרופקטיבה. לאחר הניסיון האמנציפטורי להפוך את היהדות ל'דת' בלבד, שבו היהודים בהמוניהם אל תפיסה לאומית של יהדות. היה זה תהליך ארוך: הוא החל כאשר הרצל, בעצמו יליד וחניך הונגריה, כינס ב-1897 לראשונה קונגרס שבו נתועדו יהודים בעלי השקפות דתיות שונות – על בסיס המכנה המשותף של היותם יהודים. זה, בעיניי, היה החידוש העיקרי והדרמטי, בוודאי בעבור יהודי מערב ומרכז אירופה, שכבר חדלו מלראות עצמם כעם. "בבול ייסדתי את מדינת היהודים", כתב הרצל ביומנו, ואולי הכוונה לכך שבעצם הכינוס הזה נקבע הכיוון שאליו שבה ההיסטוריה היהודית. אך נדרשו עוד עשרות שנים עד שלמהלך הזה יצטרפו גם יהודי הונגריה, שבעת כינוס הקונגרס הציוני היו בעיצומו של הרומן עם ההונגרים, והפנו כתף קרה ועוינת לציונות ולכל דיבור על לאומיות יהודית.

בסוף זה קרה: הצהרת בלפור, העקרונות של וילסון, המנדט שהוכרז בסן-רמו, ואחר כך אימי המשטרים האנטישמיים ואסון השואה – כל אלה הובילו לניצחונה של התודעה הלאומית בקרב היהודים. בניו-יורק של שנות החמישים נותר האדמו"ר ההונגרי מסאטמר המנהיג הדתי היחיד בעולם היהודי שהמשיך לשלול אפריורית את הציונות. הזהות היהודית בעולם כולו מתעצבת מתוך זיקה למדינת ישראל, ומנהיגיה נתפסים בעיני האנושות כמייצגיה של היהדות, בין אם ירצו ובין אם לא. לא זו אף זו: בעוד המודל של זהות יהודית מתבוללת, שטופח בעקבות האמנציפציה, נכשל – המודל של זהות יהודית לאומית, חילונית או חילונית למחצה, מצליח לעת עתה. ובכל זאת, כאינטלקטואלים נצחיים, היהודים – ובכלל זה אלו הישויבים במדינת היהודים – ממשיכים להיאבק עם הלאומיות, ורבים בתוכם מעדיפים לראות אותה כדמיון – ולדמיין את שיבתם לקיום קוסמופוליטי.

אולי, אני מעז לומר, המפתח טמון בדיוק כאן, כפי שרמז מלאך בדיונו על זנד: לאומיות יהודית תוכל להתקיים דווקא אם תכיר בכך שאין היא לאומיות רגילה, מצומצמת ואתנוצנטרית; דווקא אם תזכור את היסוד האוניברסלי הטמון בה, את הייעוד הקוסמופוליטי המתגלם ביומרה של 'אור לגויים', ממלכת כהנים וגוי קדוש. צמצומה של היהדות לדת הוא עיוורון, אך גם ראייתה כלאומיות הבנויה על פי מתכונת הלאומיות המודרנית היא רדוקציה חמורה והחמצה של מסורת עשירה וזהות עמוקה שבבסיסה אמונה שאינה יודעת גבולות. הפרספקטיבה הזו, הנדחית היום בבזו כ'התנשאות לאומנית', היא המפתח ללאומיות על-לאומית, לכינונה של חברת מופת, להבטחת הישארותו של היהודי לא רק 'עם הארץ' אלא גם 'עם השמיים'

(כביטויו של הרב עדין שטיינזליץ המנוח, בדרשתו לפרשת ראה בספר דברים). היהודים, כפי שמראה מלאך לאורך כל הדרך, מתקשים להסתדר עם לאומיות שאין לה אופק אוניברסלי, ומעדיפים על פניה אפילו תיאוריות מסוכנות המתכחשות לצורכי הקיום הלאומי החיוניים והבסיסיים ביותר.